

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
Історико-філологічний факультет
Кафедра історії України**

Н. М. ДІАНОВА

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ»**

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)**

Одеса 2024

Рецензенти:

Олена БАЧИНСЬКА – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін ОНУ імені І. І. Мечникова;

Олена СЕКЕРСЬКА – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», протокол № 1 від 29 серпня 2024 р.

Діанова Н. М. *«Історія релігії та церкви в Україні» : методичні рекомендації. Одеса, 2024. 30 с..*

У курсі «Історія релігії та церкви в Україні» на ґрунті сучасних методологічних підходів розкрито процес виникнення релігійних вірувань на українських землях, досліджено особливості впровадження християнства та еволюцію релігійних конфесій та специфіки організації церковного життя в різних історичних умовах.

Методичні рекомендації призначені для здобувачів першого (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Історія). Наведено тематику й тезисне викладання лекційного курсу, план практичних занять, завдання для самостійної роботи та виконання ІНДЗ, тестові завдання, список рекомендованих джерел та літератури.

Вступ. Опис навчальної дисципліни	4
Навчально-тематичний план дисципліни	8
Зміст навчальної дисципліни. Теми лекційних занять	9
Теми практичних занять	13
Технологічна карта підготовки до практичних занять	14
Самостійна робота	19
Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ)	20
Тестові завдання	21
Питання для підсумкового контролю	28
Рекомендовані джерела інформації	29

ВСТУП

Вивчення історії релігії та церкви займає важливе місце в сучасній історичній науці. Це зумовлено тим важливим місцем, яке посідає релігійний чинник у житті українського народу. Міцний зв'язок політичних, релігійних та етнічних факторів, що викристалізувався протягом багатьох століть розвитку людської спільноти, спричинив утвердження релігії та церкви як неодмінних складових частин суспільного організму. Тож курс «Історія релігії та церкви в Україні» логічно доповнює основний курс історії України і дозволяє комплексно розглянути і проаналізувати перебіг історичних подій у контексті релігійних вірувань населення.

Зазначений курс представлений трьома змістовими модулями. Перший із них охоплює період з давніх часів до XVII ст. Тут значна увага приділяється розгляду історії дохристиянських вірувань слов'ян, які базувалися на язичництві. Важливою тенденцією духовного життя населення Київської Русі було поступове проникнення християнства з європейських країн, а згодом і офіційне прийняття нової релігії. Цей процес мав низку особливостей, які суттєво вплинули на формування християнського світогляду населення і утворення Київської митрополії. Після татарської навали, коли держава припинила своє незалежне існування, християнська церква опинилася в складному становищі, перебуваючи значний період часу в складі різних іноземних держав. У межах Великого Литовського князівства становище православної церкви не відзначалось особливою стабільністю. Перебуваючи у складі Речі Посполитої, українське населення та Православна церква зазнали значних утисків, які зумовили кризу православ'я і призвели до проголошення Берестейської унії та утворення греко-католицької церкви. Значна увага приділяється дослідженню ролі козацтва в боротьбі за відродження Православної церкви, наслідком якої стала висвячення нової церковної ієрархії та надання їй легітимного статусу. Розглядається значення релігійного чинника в період Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Після входження українських земель до складу Московської держави Київська митрополія поступово попала під вплив Московського патріархату і згодом стала його складовою частиною, втративши при цьому свою національну самобутність. Тож чільне місце в даному курсі відводиться специфіці існування церкви в умовах відсутності власної державності.

У другому модулі розглянуто становище релігії та церкви упродовж XVIII – XIX ст. Досліджено трансформацію Православної церкви в зазначений період, яка підпорядковувалась Св. Синоду. Значну увагу приділено релігійним віруванням етнічних меншин, які проживали на українських землях. У контексті регіонального підходу з'ясовано особливості розвитку релігії та церковного будівництва в Південній Україні, насамперед в Одесі.

Третій модуль присвячено церковно-релігійним процесам в Україні у XX – XXI ст. Зазначено, що упродовж 1917-1920 рр. Українська православна

церква стала на шлях національного відродження, про що свідчить проголошення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Проте її подальший розвиток був призупинений діями радянської влади, яка наприкінці 20-х років розпочала політику переслідування та репресій щодо церков та духовенства в Україні.

Кінець 80-х років був ознаменований активним відродженням релігійного життя. Політичні події спричинили конфлікт у середовищі православного духовенства, який призвів до розколу церкви на три гілки: Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП), яка перебуває в канонічному та молитовному єднанні з Московською патріархією, і Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Кризу в українському православ'ї потрібно оцінювати в контексті реальної релігійної, політичної та духовної ситуації в Україні. Пошуки шляхів подолання міжцерковних суперечок стали характерною ознакою релігійного життя кінця ХХ – початку ХХІ ст. Знаковою подією стало надання томосу про автокефалію Православній церкві України від Вселенського Патріарха в 2019 р. Поки що це не призвело до бажаних наслідків, а російське вторгнення в Україну в 2024 р. загострило релігійну ситуацію. Тож перед українським православ'ям стоїть надзвичайно актуальна і важлива задача виходу із цієї кризи в інтересах морального і духовного відродження українського народу та утвердження державотворчих процесів на усій території України.

Концептуально зазначений курс має тісні зв'язки з іншими курсами, зокрема: «Історія української культури», «Філософія», «Історія України», тощо, що свідчить про міждисциплінарний підхід.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, ОПП, спеціальність, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 01 Освіта/Педагогіка	Статус дисципліни: Вибіркова	
		Рік підготовки	
Змістових модулів – 2	Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)		
Індивідуальне навчально-дослідне завдання – доповідь		Семестр	
Загальна кількість годин – 90			
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 4	Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)	16 год.	4 год.
		Практичні, семінарські	
		24 год.	8 год.
		Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота	
		40 год.	68 год.
		Індивідуальні завдання:	
		10 год.	10 год.
Вид контролю: залік			

Мета курсу «Історія релігії та церкви в Україні» полягає в тому, щоб сформувати у студентів цілісне уявлення про основні етапи розвитку релігії та церкви на українських землях, еволюцію релігійних поглядів населення та фактори, які впливали на цей процес; у засвоєнні студентами здобутків української духовної культури та усвідомити її роль і місце в європейській та світовій культурній спадщині.

Очікувані результати вивчення дисципліни

знати:

- необхідний комплекс джерел та історіографічний доробок до курсу;
- основні та актуальні проблеми з тематики даного курсу;
- важливі дати та події пов'язані з церковною історією України;
- найвидатніші персоналії, які визначали хід подій релігійної та церковної історії України.

вміти:

- аналізувати важливі етапи релігійного життя на українських землях;
- науково пояснювати еволюційні процеси в церковно-релігійному житті населення України;
- займатися просвітницькою діяльністю, брати участь у дискусіях на релігійні теми, дотримуючись принципів толерантності та віротерпимості;
- застосовувати набуті знання з історії релігії та церкви в Україні у виробничій, соціальній, повсякденній діяльності;
- орієнтуватися в розмаїтті релігійного життя на сучасному етапі, визначати в ньому своє місце;
- аналізувати причини релігійних конфліктів, знаходити варіанти їх розв'язання, будувати систему профілактики.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин									
	Денна форма					Заочна форма				
	усього	л.	п.	інд.	с.р.	усього	л.	п.	інд.	с.р.
1	2	3	4	5	6	2	3	4	5	6
Змістовий модуль 1. Розвиток релігії на українських землях з давніх часів до XVII ст.										
Тема 1. Дохристиянські вірування та прийняття християнства	7	1	2		4	7	1	1		6
Тема 2. Православна церква в умовах різноконфесійної іноземної влади на українських землях	8	2	2		4	8				7
Тема 3. Християнські церкви в Україні в XVII ст.	7	1	2		4	7		1		6
Разом	22	4	6		12	22	1	2		19
Змістовий модуль 2. Становище релігії та церкви в Україні в XVIII – XIX ст.										
Тема 4. Українська православна церква у XVIII - XIX ст.	8	2	2		4	9	1			8
Тема 5. Розвиток релігійних конфесій на українських землях	10	2	4		4	8		2		6
Тема 6. Особливості розвитку релігії та церковного будівництва в Одесі	7	1	2		4	9	1	1		8
Тема 7. Пізній протестантизм в Україні	8	2	2		4	7				6
Разом	33	7	10		16	33	2	3		28

Змістовий модуль 3. Церковно-релігійні процеси в Україні в XX – на початку XXI ст.										
Тема 8. Процес національно-релігійного відродження на початку XX ст.	8	2	2		4	8				7
Тема 9. Греко-католицька церква	7	1	2		4	8	1	3		6
Тема 10. Релігійне відродження в Українській державі	10	2	4		4	9				
Разом	25	5	8		12	25	1	3		21
ІНДЗ	10			10		10			10	
Усього	90	16	24	10	40	90	4	8	10	68

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 РОЗВИТОК РЕЛІГІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО XVII ст.

Тема 1. Дохристиянські вірування та прийняття християнства. Релігійні вірування та звичаї літописних слов'ян. Період культу природи. Фетишизм. Тотемізм. Анімізм. Політеїзм. Особливості вірувань. Культові ритуали. Криза язичництва. Виникнення та поширення християнства на Русі. Причини, особливості та наслідки хрещення населення Київської Русі князем Володимиром Святославовичем. Церковна політика Ярослава Мудрого. Встановлення митрополії. Перший митрополит-русич Іларіон. Розвиток релігійної думки в Київській Русі. Релігійно-містична ідеологія Феодосія Печерського. Теорія раціонального пізнання світу людиною. Релігійний світогляд Володимира Мономаха. Митрополит-русич Клим Смолятич та його «філософізоване богослов'я». Причини розриву між візантійською і римською церквами й наслідки цієї події для Русі.

Тема 2. Православна церква в умовах різноконфесійної іноземної влади. Православна церква в період татарської навали. Перенесення

Київської митрополії до Володимира над Клязьмою. Міждержавна боротьба за митрополичу кафедру. Утворення Галицької митрополії. Становище церкви в Литовсько-Руській державі. Початок католицького наступу на українське православ'я після Кревської унії (1385 р.). Внутрішній стан православної церкви в період від поділу Київської митрополії до Берестейської унії (1458-1596 рр.).

Історичні передумови Берестейської унії. Поширення ідей Реформації на українські землі. Початок Контрреформації в Речі Посполитій. Тридентський собор (1562-1563 рр.) та реформування католицької церкви. Активізація діяльності братського руху та його наслідки. Початок релігійної полеміки. Формування унійних настроїв у середовищі православних ієрархів. Особливості укладання Берестейської унії та її історичне значення.

Тема 3. Християнські церкви в Україні у XVII ст. Уніатська митрополія в першій половині XVII ст. Реформи Й. Рутського та зміцнення греко-католицької церкви. Роль союзу православної церкви і козацтва у відновленні та розвитку церковного життя. Церковна діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Відновлення та захист православної ієрархії. Легалізація королівською владою православної церкви (1632 р.). Митрополит П. Могила та його реформи. Спроби поєднання греко-католицької та православної церков. Церковно-релігійний чинник у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Особливості процесу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Позиція Константинопольського патріархату щодо цього питання.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

СТАНОВИЩЕ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В XVIII – XIX ст.

Тема 4. Українська православна церква в XVIII - XIX ст. Українська церква у складі Московського патріархату: перехід від незалежності до втрати самостійності. Церковна політика Петра I та Духовний регламент Феофана Прокоповича (1721 р.). Утворення Св. Синоду. Занепад авторитету та впливу Київської митрополії. Ліквідація національних особливостей православної церкви. Православна церква та її духовенство за часів імператриці Єлизавети. Антиукраїнська церковна політика Катерини II. Заснування Слов'янської та Херсонської єпархії (1775 р.) та її подальша еволюція.

Старовіри. Поява старовірів на українських землях. Формування єдиновірства та роль у цьому процесі архієпископа Никанора (Феотокі).

Одержавлення церковної системи в XIX ст. Становище української церкви в умовах самодержавної уніфікації. Офіційна церква і побутова релігійність українського народу.

Тема 5. Розвиток релігійних конфесій на українських землях. Римокатолицьке населення на українських землях. Формування та розвиток територіально-адміністративного устрою римо-католицької церкви. Утворення Тираспольської єпархії. Церковне будівництво на українських землях.

Євангелічно-лютеранська конфесія. Євангелічно-реформатська церква. Меноніти – протестантська течія німецьких переселенців.

Іудаїзм. Виникнення іудаїзму на українських землях та особливості його розвитку в ХІХ ст. Галицька «Гаскала» та основні напрями її діяльності.

Караїмське віровчення, його особливості та відмінність від іудаїзму. Поширення та розвиток на українських землях.

Іслам. Поява мусульман на українських землях. Зародження та розвиток ісламу в Криму.

Вірменська Апостольська Православна Вселенська Свята церква в Україні. Історія виникнення та особливості розвитку. Утворення Вірменокатолицької церкви та її розвиток.

Тема 6. Особливості розвитку релігії та церковного будівництва в Одесі. Етнічна строкатість населення та її вплив на релігійну ситуацію в місті. Поліконфесійність Одеси. Розбудова церковних храмів. Принцип релігійного плюралізму у міжконфесійних відносинах. Розбудова церковних храмів. Одеса – кафедральне місто Херсонсько-Таврійської єпархії (1837 р.). Православні храми і монастирі.

Розвиток католицької церкви. Католицькі храми. Кафедральний католицький храм Успіння Божої Матері.

Протестантські церкви. Євангелічно-лютеранська церква. Євангелічно-реформатська церква.

Розвиток іудаїзму в Одесі. Розбудова синагог.

Караїмська община в місті. Кенаса.

Мусульманське населення. Мечеті.

Розвиток духовної освіти. Релігійна освіта в світських навчальних закладах (на матеріалах Рішельєвського ліцею; з 1865 р. – Новоросійського університету).

Тема 7. Пізній протестантизм в Україні. Баптизм. Виникнення та причини поширення штундизму на українських землях. Штундизм як загроза для панівної православної церкви. Місіонерська та просвітницька діяльність православного духовенства. Виникнення баптизму та його основні принципи. Зародження та діяльність баптистських громад та євангельських християн на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст.

Виникнення та поширення п'ятидесятницьких організацій в Україні. Особливості даної конфесії. Подальша еволюція п'ятидесятництва на українських землях.

Витоки адвентизму та особливості віровчення. Започаткування та поширення адвентизму в Україні. Еволюція розвитку адвентистської організації у ХХ ст.

Свідки Єгови. Витоки і особливості розвитку руху. Зародження релігійної організації Свідків Єгови на українських землях.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В ХХ –ХХІ ст.

Тема 8. Процес національно-релігійного відродження на початку ХХ ст. Православна церква на початку ХХ ст. Церковно-реформаційний рух 1905-1917 рр. Український церковний рух за доби Центральної Ради. Становище православної церкви в Українській державі П. Скоропадського. Церковна політика Директорії і проголошення автокефалії Української православної церкви.

І Всеукраїнський православний церковний собор і утворення Української автокефальної православної церкви. Церковна політика більшовицького уряду в 20-ті роки. Репресії проти церкви упродовж 30-х років. Становище церкви під час Другої світової війни. Післявоєнний розвиток православ'я в Україні.

Тема 9. Греко-католицька церква. Стан і тенденції розвитку греко-католицької церкви на українських землях у першій половині ХХ ст. Утворення греко-католицьких громад у Києві та на півдні України. Діяльність митрополита Андрея Шептицького. УГКЦ у роки Другої світової війни. Львівський собор 1946 р. та його наслідки. Патріарх Йосип Сліпий. Відновлення легітимної діяльності УГКЦ у період перебудови. Розвиток УГКЦ в Українській державі. Кардинал Любомир Гузар. Розвиток УГКЦ на сучасному етапі.

Тема 10. Релігійне відродження в Українській державі. Релігійний чинник у контексті національно-політичного життя України. Відродження Української автокефальної православної церкви. Розкол Української православної церкви: причини та наслідки. Виникнення міжцерковного конфлікту та пошуки шляхів його подолання. Томос від Вселенського Патріарха для Помісної Церкви України: особливості отримання та наслідки. Релігійна мапа сучасної України. Сучасні проблеми релігійного життя в державі. Основні релігійні організації в Українській державі.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема заняття	Кількість годин	
	Денна	Заочна
<i>Семінар</i> «Дохристиянські вірування та особливості прийняття християнства»	2	4
<i>Семінар</i> «Передумови та особливості укладання Берестейської унії»	2	
<i>Семінар</i> «Розвиток християнських церков на українських землях у XVII ст.»	2	
<i>Семінар</i> «Становище української православної церкви в складі Московського патріархату в XVIII - XIX ст.»	2	
<i>Семінар</i> «Формування та розвиток релігійних конфесій на українських землях у XIX ст.»	4	2
<i>Семінар</i> «Релігійно-церковний розвиток в Одесі»	2	
<i>Семінар</i> «Поширення протестантських течій на українських землях»	2	
<i>Семінар</i> «Церковні процеси на українських землях на початку XX ст.»	2	
<i>Круглий стіл</i> «Становище Української греко-католицької церкви в XX – на початку XXI ст.»	2	2
<i>Дискусія</i> «Релігійно-церковний розвиток в Україні на сучасному етапі»	4	
Усього:	24	8

ТЕХНОЛОГІЧНА КАРТА ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема	Форма організації на занятті	Обов'язкове практичне завдання	Термін виконання
1. Семінар «Дохристиянські вірування та особливості прийняття християнства»	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i> 1. Проаналізуйте релігійні вірування літописних слов'ян. 2. Розгляньте процес поширення християнства. 2. Дослідіть особливості впровадження християнства в Київській Русі. 3. Визначте особливості встановлення Київської митрополії.	<i>Завдання:</i> 1. Проаналізуйте твір першого руського митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» Результати роботи доповіді на практичному занятті.	До практичного заняття
2. Семінар «Передумови та особливості укладання Берестейської унії»	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i> 1. Розкрийте історичні передумови церковної унії. 2. З'ясуйте витоки релігійної полеміки. 3. Проаналізуйте формування унійних настроїв у середовищі православних ієрархів. 4. Дослідіть особливості укладання Берестейської унії.	<i>Завдання:</i> 1. Розгляньте діяльність братств на українських землях. Результати роботи доповіді на практичному занятті. 2. Розбийтеся на 2-3 команди. Кожна команда характеризує наслідки та історичне значення Берестейської унії. Потрібно привести якомога більше аргументів на користь «своїх» гіпотези.	До практичного заняття На практичному занятті
3. Семінар «Розвиток християнських церков на українських землях у XVII ст.»	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком :</i> 1. Дайте оцінку діяльності греко-католицького митрополита Іпатія Потія в першій половині XVII ст. 2. Проаналізуйте процес	<i>Завдання:</i> 1. Дослідіть роль союзу православної церкви і козацтва у відновленні та розвитку церковного життя та конфесійну політику гетьмана П. Конашевича-	До практичного заняття

	<p>відродження православної церкви та проект «універсальної унії» Петра Могили.</p> <p>3. Дайте оцінку церковно-релігійному чиннику в процесі Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та релігійній програмі уряду Б. Хмельницького.</p> <p>4. Дослідіть особливості процесу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату та його наслідки.</p>	<p>Сагайдачного. Результати роботи доповіді на практичному занятті.</p> <p>2. Порівняйте реформи митрополитів Іпатія Потія та Петра Могили.</p>	<p>На практичному занятті</p>
<p>4. Семінар «Становище української православної церкви в складі Московського патріархату в XVIII - XIX ст.»</p>	<p><i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i></p> <p>1. Дослідіть ліквідацію національних особливостей української православної церкви.</p> <p>2. Розгляньте процес Відновлення Київської митрополії за часів імператриці Єлизавети.</p> <p>3. Дайте оцінку церковній політиці Катерини II.</p> <p>4. Проаналізуйте заснування Слов'янської й Херсонської (1775 р.) та Готфійської й Кафійської (1786 р.) епархій на півдні України.</p> <p>5. Дайте характеристику трансформації церковно-адміністративного устрою Південної України та Бессарабії.</p>	<p><i>Завдання:</i></p> <p>1. Дайте оцінку діяльності перших архієреїв Слов'янської й Херсонської епархії. Результати роботи доповіді на практичному занятті.</p> <p>2. Опишіть появу старовірів на українських землях.</p> <p>3. Проаналізуйте виникнення єдиновірства.</p>	<p>До практичного заняття</p> <p>На практичному занятті</p>
<p>5. Семінар «Формування та розвиток релігійних конфесій на українських землях у XIX ст. Християнські церкви»</p>	<p><i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i></p> <p>1. Опишіть формування та розвиток римо-католицької церкви (РКЦ).</p> <p>2. Проаналізуйте виникнення та діяльність євангелічно-лютеранської церкви.</p> <p>3. Дослідіть виникнення</p>	<p><i>Завдання:</i></p> <p>1. Дослідити передумови і причини утворення Тираспольської епархії РКЦ. Результати роботи доповіді на практичному занятті.</p>	<p>До практичного заняття</p>

	Євангелічно-реформатської церкви 3. Дайте характеристику діяльності менонітів на українських землях.		
6. Семінар «Формування та розвиток релігійних конфесій на українських землях у ХІХ ст. Юдаїзм. Іслам. Караїмське віровчення»	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i> 1. Проаналізуйте виникнення та особливості розвитку юдаїзму на українських землях. 2. Дослідіть поширення та розвиток караїмського віровчення. 3. Дайте характеристику розвитку ісламу на землях України.	<i>Завдання:</i> 1. Доведіть відмінність караїмське віровчення, від іудаїзму	На практичному занятті
7. Семінар «Релігійно-церковний розвиток в Одесі»	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i> 1. Доведіть вплив етнічної строкатості населення на релігійну ситуацію в місті. 2. Проаналізуйте розвиток православної церкви в Одесі в ХІХ ст. 3. Дайте характеристику становища римо-католицької церкви. 4. Розгляньте розвиток протестантських церков. 5. Проаналізуйте розвиток юдаїзму . 6. Дослідіть становище мусульманських храмів у місті.	<i>Завдання:</i> 1. Розгляньте діяльність перших архієреїв Херсонсько-Таврійської єпархії. 2. Дослідіть заснування та діяльність Херсонської (Одеської) духовної семінарії в Одесі. Результати роботи доповісти на практичному занятті.	До практичного заняття
8. Семінар «Поширення протестантських течій на українських землях»	1. Визначте причини виникнення та поширення штундизму на українських землях. 2. Огрунтуйте поширення баптизму в Україні та його основні принципи. 3. Дайте характеристику п'ятидесятництва. 4. Проаналізуйте поширення церкви Адвентистів сьомого дня на українських землях. 5. Дайте оцінку діяльності	<i>Завдання:</i> 1. Дайте порівняльну характеристику становища і діяльності штундистів і баптистів на українських землях.	На практичному занятті

	Свідків Єгови.		
9. Семінар «Церковні процеси на українських землях на початку ХХ ст.»	<p><i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Проаналізуйте церковно-реформаційний рух 1905-1917 рр. 2. Дайте оцінку українському церковному руху за доби Центральної Ради та ставленню уряду до церковного питання. 3. Дайте характеристику становищу православної церкви в Українській державі П. Скоропадського. 4. Визначте церковну політику Директорії УНР. 	<p><i>Завдання:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Обґрунтуйте проблему автокефалії православної церкви. 	На практичному занятті
10. Круглий стіл «Становище Української греко-католицької церкви в ХХ – на початку ХХІ ст.»	<p><i>Участь у колективному обговоренні:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Проаналізуйте національно-релігійну політику митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. 2. Визначте становище УГКЦ на землях Східної Галичини в складі Польщі (1921-1939 рр.). 3. Дослідіть діяльність УГКЦ Під час Другої світової війни. часів німецької окупації українських земель. 4. Проаналізуйте процес відновлення легітимності діяльності УГКЦ та її розвиток в Українській державі. 	<p><i>Завдання:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Дослідіть процес утворення греко-католицьких громад на півдні України та діяльність о. І. Кливака в Одесі. Результати роботи доповіді на практичному занятті. 2. Дайте оцінку проведенню Львівського псевдо-собору 1946 р. та його наслідкам. 	<p>До практичного заняття</p> <p>На практичному занятті</p>
11. Дискусія «Релігійно-церковний розвиток в Україні на сучасному етапі. Витоки та наслідки міжцерковного конфлікту»	<p><i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Дайте оцінку процесу відродження Української автокефальної православної церкви. 2. Проаналізуйте передумови і причини розколу Української православної церкви. 3. Дайте характеристику міжцерковного конфлікту в 	<p><i>Завдання:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Проаналізуйте значення Томоса від Вселенського Патріарха для Православної церкви України. Результати роботи доповіді на практичному занятті. 2. Розбийтеся на 2-3 команди. Кожна 	<p>До практичного заняття</p> <p>На практичному занятті</p>

	Україні.	команда характеризує становище та діяльність церков в умовах сьогодення. Потрібно привести якомога більше аргументів на користь «своїх» гіпотези.	
<i>12. Дискусія «Релігійно-церковний розвиток в Україні на сучасному етапі. Релігійні організації в Українській державі»</i>	<i>Участь у колективному обговоренні з динамічним зворотнім зв'язком:</i> 1. Як ви оцінюєте процес активізації релігійних конфесій в Українській державі. 2. Дайте характеристику діяльності римо-католицької церкви. 3. Проаналізуйте діяльність протестантських церков. 4. Дайте оцінку діяльності українських мусульман. 5. Оцініть розвиток юдаїзму.	<i>Завдання:</i> 1. Проаналізуйте процес відродження та діяльність українського язичництва.	На практичному занятті

САМОСТІЙНА РОБОТА

№ з/п	Назва теми	Кількість		Форми контролю
		годин денна	годин заочна	
1	Особливості вірувань літописних слов'ян. Язичництво.	4	6	Індивідуальна, групова співбесіда усне опитування, перевірка практичних завдань
2	Православна церква в період татарської навали. Перенесення Київської митрополії до Володимира над Клязьмою.	4	7	
3	Уніатська митрополія в першій половині XVII ст. Реформи митрополита Й. Рутського.	4	6	
4	Заснування Слов'янської та Херсонської єпархії (1775 р.) та її подальша еволюція.	4	8	
5	Формування та розвиток територіально-адміністративного устрою римо-католицької церкви на українських землях.	4	6	
6	Розвиток православної церкви в Одесі в XIX ст.	4	8	
7	Виникнення та причини поширення штундизму на українських землях.	4	6	
8	Утворення та подальший розвиток Української автокефальної православної церкви	4	7	
9	Утворення греко-католицьких громад у Києві та на півдні України.	4	6	
10	Розкол Української православної церкви: причини та наслідки.	4	8	
	Разом	40	68	

Самостійна робота здобувачів першого (освітньо-наукового) рівня є важливою формою для опанування зазначеного курсу. Вона передбачає вивчення студентами рекомендованої та додаткової літератури, ознайомлення з джерелами та підготовку конспектів у процесі підготовки до лекцій та семінарських занять. Це дає можливість не лише більш повно

усвідомити запропонований лекційний матеріал, а й взяти участь у його обговоренні та можливій дискусії стосовно відповідної теми.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ (ІНДЗ)

Ваговою складовою самостійної роботи є виконання індивідуального навчально-дослідного завдання (ІНДЗ), яке сприяє креативному вивченню навчальної програми та подальшому формуванню в студентів наукових методів дослідження. Форму ІНДЗ студенту рекомендується обирати у відповідності до власних наукових інтересів, узгодивши її з викладачем. Цей вид роботи є самостійним дослідженням на основі ґрунтовного вивчення джерел і літератури з обраної теми, опрацювання методичних матеріалів, різноманітних історичних довідників та використання інформації, отриманої під час лекцій. Студент має якісно підготувати ІНДЗ і подати у вигляді доповіді чи презентації.

Орієнтовні теми доповідей (за вибором)

1. Історія Одеських храмів (за вибором студента)
2. Філософські та патріотичні засади Київського православ'я у творі Іларіона «Слово про Закон і Благодать»
3. Життя та діяльність митрополита Івана Огієнка
4. Петро Могила – видатний митрополит-реформатор Православної церкви на українських землях
5. Поширення іудаїзму на українських землях (кінець XVIII – XXI ст.)
6. Науково-історична діяльність Київського митрополита Євгенія (Болховитінова)
7. Історія Київської духовної академії
8. Науково-історична діяльність Херсонського архієпископа Гавріїла (Розанова)
9. Історичний портрет професора Новоросійського університету, протоієрея Михайла Карповича Павловського
10. Науково-просвітницька діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова)
11. Заснування та діяльність Херсонської (Одеської) духовної семінарії в XIX ст.
12. Просвітницька діяльність Одеського архієпископа Димитрія (Муретова)
13. Особливості розвитку автокефального руху в 1917-1939 рр.
14. Історичний портрет митрополита УГКЦ Андрея Шептицького
15. Діяльність патріарха УГКЦ Йосипа Сліпого

16. Розвиток Католицької церкви на українських землях
17. Київська митрополія в складі Московського патріархату: історія та сучасність
18. Іслам на українських землях: історія та сучасність
19. Протестантські церкви в Україні (за вибором студента)
20. Відродження українського язичництва (середина ХХ – початок ХХІ ст.)

ПРИ ВИКОНАННІ ІНДЗ ЗДОБУВАЧ ПОВИНЕН ДОТРИМУВАТИСЯ ПРИНЦИПІВ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ, НЕ ДОПУСКАТИ АКАДЕМІЧНИЙ ПЛАГІАТ.

Академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості), та/або відтворення опублікованих текстів інших авторів без відповідного посилання (відповідно до ст. 69 Закону України «Про вищу освіту»).

Види академічного плагіату:

- копіювання;
- перефразування;
- компіляція;
- використання інформації (факти, ідеї, формули, числові значення тощо) з джерела без посилання на це джерело;
- подання як власних робіт (тез, аналітичних звітів, письмових робіт тощо), виконаних на замовлення іншими особами, у тому числі робіт, стосовно яких справжні автори надали згоду на таке використання.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Язичницька релігія східних слов'ян базувалась на:
 - а) монотеїзмі;
 - б) політеїзмі.
2. Головні боги київського пантеону, з якими пов'язували опікунство над воїнством:
 - а) Перун, Стрибог, Хорс;
 - б) Перун, Симаргл, Дажбог;
 - в) Сварог, Перун, Дажбог.
3. В основі демоністичних вірувань праслов'ян лежали:
 - а) віра в рід;
 - б) віра в духів;
 - в) віра в богів.
4. В якому із джерел відображена періодизація язичництва:
 - а) «Слово святого Григорія»;
 - б) «Слово про Закон і Благодать» Іларіона;
 - в) «Пам'ять і похвала князю Володимирі» Якова Мниха.

5. Хто із давньослов'янських богів ототожнювався з давньогрецьким Гефестом:
 - а) Велес;
 - б) Мокоша;
 - в) Сварог.
6. Коли Київська Русь прийняла християнство за загально прийнятою традицією:
 - а) 988-989 рр.;
 - б) 955-956 рр.;
 - в) 1015-1016 рр.
7. Коли Київська Русь прийняла християнську релігію то визнала зверхність:
 - а) Константинополя;
 - б) Риму;
 - в) залишилась ідеологічно незалежною.
8. Богословський твір «Слово про Закон і Благодать» належить перу:
 - а) Якова Мниха;
 - б) Іларіона;
 - в) Ярослава Мудрого.
9. Особливо довго язичництво зберігали і були охрещені лише в середині XI ст. жителі:
 - а) Новгородської землі;
 - б) Києва і його околиць;
 - в) Чернігівської землі.
10. «Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити кам'яну церкву... і, пославши (послів), привіз майстрів із Греків, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-курсунянину». У цьому уривкові з літопису йдеться про спорудження:
 - а) Софіївського собору;
 - б) Десятинної церкви;
 - в) Церкви св. Іллі.
11. За часів якого князя була встановлена Київська митрополія:
 - а) Володимира Святославовича;
 - б) Ярослава Мудрого;
 - в) Володимира Мономаха.
12. Історичне значення твору Іларіона «Слово про Закон і Благодать» полягає в тому, що там:
 - а) різка критика язичництва;
 - б) створена власна патріотична концепція вселенської історії;
 - в) похвала Ярославу Мудрому.
13. Розкол між візантійською і римською церквами стався:
 - а) 1068 р.;
 - б) 1054 р.;
 - в) 1439 р.
14. Інтравертний напрямок сприймання життя більш притаманний:

- а) православній релігії;
 - б) протестантській течії;
 - в) католицькій релігії.
15. Перенесення Київської митрополії до Володимира над Клязьмою відбулося:
- а) 1299 р.;
 - б) 1302 р.;
 - в) 1305 р.
16. Галицька митрополія була утворена за клопотанням:
- а) Лева Даниловича;
 - б) Данила Галицького;
 - в) митрополита Петра.
17. Остаточний поділ Київської митрополії на Московську і Київську відбувся:
- а) 1448 р.;
 - б) 1458 р.;
 - в) 1468 р.
18. Осередками української культури та освіти в другій половині XVI ст. були:
- а) Заблудово, Острог, Львів, Слуцьк;
 - б) Київ, Галич, Володимир-Волинський;
 - в) Переяслав, Львів, Смоленськ.
19. «Право патронату» в XVI ст. означало:
- а) матеріальна допомога православній церкві з боку польських королів;
 - б) право польських королів призначати на православні митрополічі та єпископські кафедри світських осіб за військові та інші заслуги;
 - в) обмеження влади вищих ієрархів серед православного населення.
20. Система патронату в православній церкві привела до:
- а) розквіту церкви;
 - б) деморалізації вищої ієрархії; .
 - в) стабільності в християнському світі.
21. Братський рух на українських землях виник у зв'язку з:
- а) кризою церковно-ієрархічного устрою;
 - б) благодійницькою діяльністю вищої ієрархії;
 - в) загрозою протестантизму.
22. Угода про об'єднання православної Київської митрополії та Римської католицької церкви була підписана у Ватикані і затверджена церковними соборами:
- а) у Флоренції;
 - б) у Бресті;
 - в) у Києві.
23. На підтримку унії Руської церкви з Римом висловились:
- а) більшість ієрархів церкви;

- б) окремі українські магнати і шляхтичі, значна частина нижчого кліру;
 - в) козаки, міщани, селяни.
24. Згідно з умовами «Статей унії» 1596 р. Руська церква:
- а) визнавала догми католицизму та зверхність над Київською митрополією папи Римського, але зберігала непорушними свою церковну організацію, обряди і звичаї;
 - б) визнавала зверхність над Київською митрополією папи Римського, але зберігала непорушними свою церковну організацію, догмати віри, обряд та звичаї;
 - в) визнавала зверхність над Київською митрополією папи Римського і католицький обряд, але зберігала свої догмати віри та церковну організацію.
25. Гетьман Конашевич-Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив у 1616 р. до:
- а) Львівського Успенського братства;
 - б) Віденського братства;
 - в) Київського братства.
26. Відновлення православної ієрархії при допомозі козацтва відбулося :
- а) 1630 р.;
 - б) 1620 р.;
 - в) 1627 р.
27. Петро Могила був обраний митрополитом Київським у:
- а) 1621 р.;
 - б) 1632 р.;
 - в) 1636 р.
28. Відродження Руської православної церкви в Україні пов'язане із зусиллями митрополита Петра Могилы та його сподвижників. Воно проявилось в:
- а) «управильненні» православних догм і обрядів;
 - б) узаконенні усієї Церкви в Речі Посполитій і поверненні їй частини маєтності;
 - в) піднесенні освітнього рівня та моральності православного духовенства;
 - г) ліквідації унії і відновленні єдиної церковної організації;
 - д) зростанні авторитету Київської митрополії у православному світі.
29. Визначте відповідність:
- а) Іпатій Потій 1) митрополит Православної церкви, який добився визнання Руської православної церкви в Речі Посполитій і здійснив церковну реформу;

- б) Петро Могила 2) митрополит уніатської Київської митрополії, провів реформу Руської уніатської церкви, доклав зусиль для збереження її як національної церкви;
- в) Йосип Рутський 3) один із ініціаторів Берестейської унії, Володимирський єпископ, пізніше митрополит уніатської Київської митрополії, визначний письменник – полеміст.

30. Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху відбулося:

- а) 1659 р.;
- б) 1665 р.;
- в) 1686 р.

31. Духовний регламент-документ, що перетворював церкву на складову частину державного механізму, був втілений у життя за часів:

- а) Єлизавети Петрівни;
- б) Петра І;
- в) Катерини ІІ.

32. Виберіть правильні варіанти відповіді. Петро І провів ряд нововведень щодо релігійного життя українців:

- а) пониження Київської митрополії до архієпископства;
- б) підтримував втручання держави у церковні справи;
- в) сприяв принципу виборності усіх церковних посад;
- г) заборона книгодрукування українською мовою;
- д) підтвердив усі права і вільності української церкви.

33. В історії Православної церкви на українських землях XVIII ст. пов'язано з:

- а) піднесення авторитету Київської митрополії;
- б) ліквідацією національних особливостей православної церкви;
- в) активною діяльністю братств.

34. Зміцнення Православної церкви як складової частини державно-бюрократичної системи відбулося:

- а) на початку XVIII ст.;
- б) кінець XVIII – початок XIX ст.;
- в) кінець XIX ст.

35. Виберіть вірні варіанти відповіді.

Уварівська формула: «Самодержавство, православ'я, народність» ставила за мету:

- а) наблизити духовенство за юридичним і суспільним статусом до дворянства;
- б) зміцнити Православну церкву і примкнути її до державної колісниці;

- в) зблизити церковну ієрархію з прихожанами.
36. «Ігом єгипетським» на початку ХІХ ст. діячі Православної церкви називали:
- а) указ про розширення прав і привілеїв духовенства;
 - б) створення міністерства духовних справ і народної освіти на чолі з О. Голіциним;
 - в) проголошення російського імператора главою Російської православної церкви.
37. Виникнення штундизму на українських землях пов'язане:
- а) з появою німецьких переселенців;
 - б) з діяльністю православних братств;
 - в) з надією на друге пришествя Христа.
38. Приймавши штундизм українське населення почало:
- а) активно вивчати Біблію;
 - б) більш шанобливо ставитися до православного духовенства;
 - в) надіятися на соціальну справедливість.
39. Хто є основоположником адвентизму:
- а) Вільям Міллер;
 - б) Чарлз Рассел;
 - в) Джозеф Рутерфорд.
40. Яка із протестантських конфесій була репресована радянською владою:
- а) баптисти;
 - б) адвентисти сьомого дня;
 - в) Свідки Єгови.
41. Послідовники якої конфесії дотримуються обряду хрещення Святим Духом:
- а) баптисти;
 - б) п'ятидесятники;
 - в) адвентисти сьомого дня;
 - г) Свідки Єгови.
42. У діяльності якої із протестантських церков важлива роль відводиться принципам здорового способу життя і соціального служіння:
- а) баптистсько-євангельської;
 - б) церкви АСД;
 - в) п'ятидесятників.
43. Яка протестантська течія несла найбільшу загрозу для Російської православної церкви у ХІХ ст.:
- а) Товариство Дослідників Біблії;
 - б) адвентизм;
 - в) штундизм;
 - г) п'ятидесятництво.

44. Діячі Центральної Ради ставились до проблем Православної церкви:
- а) без достатньої уваги, не визнаючи існування церковного питання;
 - б) позитивно, надаючи церкві матеріальну допомогу;
 - в) нейтрально.
45. Департамент духовних справ як державний орган регулювання церковного життя був створений:
- а) Центральною Радою;
 - б) урядом гетьмана П. Скоропадського;
 - в) Директорією.
46. В Українській державі П. Скоропадського православна релігія проголошувалась:
- а) відокремленою від держави;
 - б) панівною конфесією;
 - в) опіумом для народу.
47. Автокефалія Православної церкви в Україні була проголошена:
- а) 1 січня 1918 р.;
 - б) 25 грудня 1918 р.;
 - в) 1 січня 1919 р.
48. Постанова «Про ліквідацію церковного майна» була прийнята:
- а) урядом Директорії;
 - б) радянським урядом;
 - в) Центральною Радою.
49. Виберіть правильну відповідь.
Радянська влада створювала всі умови для розвитку православної церкви, гарантуючи при цьому свободу совісті:
- а) так;
 - б) ні.
50. Відродження української автокефальної православної церкви затверджено Всеукраїнським Собором, що відбувся у Києві:
- а) 5-6 червня 1988 р.;
 - б) 5-6 червня 1989 р.;
 - в) 5-6 червня 1990 р.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Вірування та звичаї слов'ян.
2. Причини, особливості та наслідки хрещення Русі.
3. Становище церкви в Київській Русі за часів Ярослава Мудрого.
4. Причини розколу християнської церкви та його наслідки для Русі.
5. Православна церква в період татарської навали.
6. Становище православної церкви в Литовсько-Руській державі.
7. Криза православної церкви в Речі Посполитій.
8. Берестейська унія: передумови, особливості укладання, наслідки та історичне значення.
9. Уніатська церква в першій половині XVII ст.
10. Роль союзу православної церкви і козацтва у відновленні та стабілізації церковного життя .
11. Реформи П. Могили та їх значення для розвитку Православної церкви.
12. Церковно-релігійний чинник у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
13. Приєднання Київської митрополії до Московського патріархату та його наслідки для України.
14. Становище Православної церкви на українських землях у XVIII ст.
15. Духовний регламент Феофана Прокоповича.
16. Православна церква в Україні в XIX ст.
17. Особливості розвитку релігії та церковного будівництва в Одесі.
18. Релігійні вірування етнічних меншин.
19. Причини виникнення та поширення штундизму на українських землях.
20. Передумови виникнення та особливості розвитку баптизму на українських землях.
21. Виникнення та розвиток п'ятидесятницького руху на українських землях.
22. Виникнення та особливості віровчення адвентизму.
23. Витоки та особливості розвитку Товариства Дослідників Біблії (Свідків Єгови) на українських землях.
24. Національно-церковний рух за доби Центральної Ради.
25. Розвиток церковного життя в Українській державі П. Скоропадського.
26. Проголошення Директорією автокефалії Української православної церкви.
27. Діяльність Греко-католицької церкви в Україні в XX – XXI ст.
28. Відродження релігійного життя в Україні (кінець 80-х – 90-ті роки XX ст.).
29. Релігійна ситуація в Україні в XXI ст.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література:

1. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах: навчальний посібник. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
2. Гордієнко Д., Клос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2019. 256 с.
3. Історія релігії в Україні: у 10-ти тт. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. К. : Укр. Центр духовної культури. URL: <https://esxatos.com.translate.googleusercontent.com/translate/g/translate?hl=uk&sl=uk&tl=ru&hl=ru&pt=sc>
4. Повість минулих літ / Нестор Літописець URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465>
5. Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст / За ред. А. Колодного, Л. Филипович, А. Арістової. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2021. 348 с.
6. Яценко Б. Велесова книга. Київ: Дакор, 2024. 250 с.

Допоміжна література:

1. Демедюк Ю. Православні церкви України у 1991-2010 роках: інституалізаційний та громадсько-політичний аспекти (за матеріалами південно-західних областей України: монографія. Одеса: Астропринт, 2022. 152 с.
2. Діанова Н. М. Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 206 с.
3. Український фактор у православному житті Одеси (кінець XVIII – початок XX ст.) // Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри: збірник наукових праць. Вип. 9 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : Олді+, 2023. С. 79-86.
4. Киридон А. М. Становлення помісної Православної церкви в Україні (2016–2019 рр.) // Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2019. Вип. 7. С. 180–190.
5. Михайлуца М. І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945) : монографія. Херсон: Олді-плюс, 2019. 388 с.
6. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 1 / За заг. ред. д. і. наук, проф. Миколи Вегеша; автор. кол.: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак. Ужгород, 2022. 392 с.

7. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 286 с.
8. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, 2019. 103 с.

Інформаційні ресурси:

1. Бібліотека ПНПУ імені К. Д. Ушинського. URL: <http://library.pdpu.edu.ua>
2. Інститут археології НАН України: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.iananu.kiev.ua>.
3. Інститут історії України НАН України: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.history.org.ua>.
4. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України: офіційний веб-сайт. URL: <http://encyclopedia.kiev.ua>.
5. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua>.
6. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html>.
7. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.lsl.lviv.ua>.
8. Національна бібліотека України імені В. Вернадського: офіційний вебсайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.
9. Одеська національна наукова бібліотека: офіційний веб-сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>
10. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.pamjatky.org.ua>.